

## The world heritage of modernism in selected realizations of industrial facilities of Tomas Bata's plants

**Keywords:** Zlin, modernism, bataisation, satellite towns, industrial man

### Summary

The aim of the research conducted by the Author was to analyse the phenomenon of the process of the Bata's shoe concern international expansion and the world heritage of its architecture.

The author has formulated research questions concerning factors, which influenced the global success of the concern, the characteristics of Bata's architecture and the contemporary fate of the Bata's heritage.

The period of dynamic development of the enterprise fell on the beginning of the 20th century, which significantly influenced the formation of the industrial society system of production plants, and consequently determined the spatial expression of urban assumptions. They were realised with the help of contemporary architects on the basis of a detailed model, which was Zlín, and thanks to them they gained a truly modernist character. On empty land regular urban arrangements were created, with clearly separated functional zones, programming the lifestyle

of workers and their families. The buildings were created by replicating a prefabricated module and were finished in glass or brick, depending on the function of the interior.

At the time of the corporation's greatest international expansion, between 1929 and 1945, the created social program and the spatial layout adapted to it were copied on five continents. Regardless of the location, each site was adjusted to the pattern to create another faithful copy of Zlin. The standardization and utilitarian nature of the architecture and the involvement of properly trained staff facilitated the adaptation process.

The materials used during the research included subject's literature, analysis of photographic and film documentation, desk research and an "in situ" visit. Carried out analyses allowed to formulate a conclusion that the development activities undertaken by Tomas Bata meant that his modernistic realisations did not remain mere artefacts of the company's past, but can constitute a contemporary development core. ■

**Magdalena Opania**, M.Sc. in Architecture. Graduated the Faculty of Architecture on the Silesian University of Technology. Always looking for knowledge and new experiences, she studied at VIA University College and did an internship in Graz. She is interested in the psychological aspect of architecture and its influence on everyday life, as well as the process of giving the city back to its inhabitants and their needs towards it. Contact: [magda.opania@gmail.com](mailto:magda.opania@gmail.com); [issuu: https://issuu.com/magdalenaopania](https://issuu.com/magdalenaopania)

Magdalena Opania  
Gliwice, Polska

## Światowe dziedzictwo modernizmu w wybranych realizacjach obiektów przemysłowych zakładów Tomasa Baty

**Słowa kluczowe:** Zlin, modernizm, batyzacja, miasta satelickie, człowiek przemysłowy

### 1. Wstęp

Definiowane jako „dobra kultury, nauki i sztuki pozostawione przez poprzednie pokolenia”<sup>1</sup> pojęcie dziedzictwa nie odnosi się bezpośrednio do stanu zachowania poszczególnych elementów. Jednak ze względu na niezbyt odległy w czasie okres trwania modernizmu, Autorka skupiła się na realizacjach, które przeszły próbę czasu, umożliwiając tym samym ponowne ich wykorzystanie lub odnowę. Głównym tematem artykułu jest dziedzictwo architektoniczne czeskiego koncernu obuwniczego Tomasa Baty oraz czynniki rozwojowe, które doprowadziły do udanej ekspansji idei przestrzennych tego koncernu na wszystkich kontynentach świata. Na podstawie wstępnej analizy „desk research”<sup>2</sup> sformułowano trzy pytania badawcze: (1) co sprawiło, iż pomimo zróżnicowanych uwarunkowań lokalnych zakłady produkcyjne Baty na całym świecie funkcjonowały właściwie? (2) jakie są cechy charakterystyczne budynków i całych zespołów architektonicznych Baty wpływające na ich rozpoznawalność niezależnie od lokalizacji? oraz (3) czy pozostawione przez koncern Baty na całym świecie dziedzictwo stanowi jedynie artefakt minionej epoki, czy też możliwy jest jego dalszy rozwój? W celu odpowiedzi na powyższe problemy badawcze posłużono się analizą materiałów źródłowych i bibliograficznych, a także dostępnej dokumentacji fotograficznej i filmowej oraz wizytą *in situ*.

### 2. Fenomen filozofii Baty

Urodzony w Zlinie w 1876 r. czeski przedsiębiorca Tomasz Bata wierzył, iż „okazje sprzyjające pomnożeniu bogactwa są nieograniczone. Wszyscy ludzie mogą stać się bogaci. Jeśli sądzimy, że nie wszyscy ludzie mogą się wzbogacić, to rozumiemy błędnie. Ale bogactwo nie może istnieć tam, gdzie ludzie wza-

jemnie się oszukują i nie mają czasu na tworzenie wartości”<sup>3</sup>. Bata dążył więc do wzbogacenia pracowników swojej firmy, obniżając koszty produktów i podnosząc zarobki robotników, by mieli możliwość nabywania coraz większej ilości artykułów, nie tylko firmowych, lecz również pozostałych.

Racjonalna produkcja oraz siła maszyn i ich mechanizacja według Tomasa Baty stanowiły klucz do sukcesu. Zainspirowany amerykańską masową adaptacją wszelkich nowości wymyślonych przez ludzkość, swoją biznesową filozofię oparł na wprowadzeniu do produkcji wszystkiego co nowe, od wiedzy, przez technologię, do maszyn, dostosowując do nich procesy wytwórcze, nową organizację pracy i produkcji oraz innowacyjne urządzenia. Jednocześnie umieszczone na ścianach fabryki hasło „LUDZIE – MYŚLEĆ, MASZYNY – HAROWAĆ!”<sup>4</sup>, jednoznacznie wskazuje jaką wagę przypisywał czynniki ludzkiemu, będąc świadomym, że to właśnie w pierwszym rzędzie na ludziach opiera się każde przedsięwzięcie. Ducha zespołu i cały „organizm” firmy postrzegał jako współtwórców sukcesu. Wielokrotnie podkreślał, iż robotnicy i ich rodziny, dyrektorzy, cały zespół tworzący przedsiębiorstwo, jest rodziną. Stworzony przez niego kompleksowy system miał uwzględniać zdobytą wiedzę i doświadczenie. Był zintegrowanym modelem życia przedsiębiorstwa, przekształconym nie tylko w miasta i regiony, lecz również w program polityczno-społeczny<sup>5</sup>. Bezsprzecznie Tomasz Bata był nie tylko nowoczesnym przedsiębiorcą, lecz również modernistycznym wizjonerem, przez Agnieszkę Wołodźko nazwanym ideologiem swojego projektu<sup>6</sup>. Nienawidząc przeszłości i tradycji, żył w teraźniejszości, wierząc w możliwość kreacji w przyszłości.

3. M. Mosakowski, *Bata, kapitalista oświecony*, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/bata-kapitalista-oswiecony/>, (dostęp: 20.06.2021).

4. M. Szczygieł, *Gottland*, Wołowiec 2016, s. 9.

5. R. Soukalová, M. Göttlichová, *The Historical Heritage of Tomas Bata as an Incitement for Application of Creativity in Marketing*. "Procedia - Social and Behavioral Sciences", 2015, nr 175, s. 342-349.

6. A. Wołodźko, *Zlin – prywatna rewolucja Tomasa Baty*, [https://web.archive.org/web/20160305003834/http://intertekst.pl/212\\_artykul.html](https://web.archive.org/web/20160305003834/http://intertekst.pl/212_artykul.html), (dostęp: 20.08.2021).

1. *Słownik języka polskiego PWN: „Dziedzictwo”*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/dziedzictwo;2455643.html>, (dostęp: 20.08.2021).

2. „Desk research” (inaczej analiza danych zastanych) to według teorii zarządzania metoda badawcza polegająca na analizowaniu oraz przetwarzaniu danych i informacji pochodzących z istniejących źródeł, a następnie formułowaniu na ich podstawie wniosków dotyczących badanego problemu.



1. Batovany (obecnie Partizánske, Czechy), plan regulacyjny miasta, Jiri Voženilek, 1946 (źródło: Topolcanska Maria, Consistency of serial city: Batovany (Slovakia) designed by Architects of Bata Co., "Revista de crítica arquitectònica", 2005, nr 13-14, s. 186)

1. Batovany (now Partizánske, Czech Republic), General Regulation Plan, Jiri Voženilek (source: Topolcanska Maria, Consistency of serial city: Batovany (Slovakia) designed by Architects of Bata Co., "Revista de crítica arquitectònica", 2005, no. 13-14, p. 186)

### 3. Bata – projektant totalny

Budowane w duchu modernistycznych idei, wskazujących, iż architektura powinna służyć społeczeństwu, budynki użyteczności publicznej zakładów produkcyjnych Baty miały na celu kreację wspianą i produktywną istoty ludzkiej<sup>7</sup>, „nowego człowieka” ery przemysłowej<sup>8</sup>. Projektowane zespoły „Bataville” – a więc zakładane przez koncern „Bata-miasta”, noszące często w swych nazwach odniesienie do jego nazwiska – bezkompromisowo wprowadzały nowoczesność i miały sprzyjać powstawaniu korporacyjnej tożsamości. Architektura Baty łączyła czeskie wzorce z koncepcjami charakterystycznymi dla współczesnej myśli modernistycznej początku XX w., uwzględniającej nie tylko proces produkcji i układ przestrzenny, lecz również wątek społeczny. Poprzez zapewnienie

należytych warunków życia robotnikom i ich rodzinom miała wzrosnąć ekonomiczna efektywność firmy. Miasto było więc rozwinięciem fabryki. Obowiązującym kodem przedsiębiorstwa było twierdzenie Tomasa Baty, iż „praca jest wspólna – życie indywidualne”. Sposób kreacji przestrzeni służyć miał realizacji korporacyjnej strategii zarządzania firmy oraz budowie dobrych warunków do pracy i prestiżu. Opracowane przez projektantów koncernu projekty i systemy konstrukcyjne, jak np. budowa linii produkcyjnej, harmonogram pracy, składane szalunki stalowe, miały za zadanie przyspieszyć budowę i zmniejszyć jej koszty.

Podobnie jak idea miasta Ebeneza Howarda czy Tony Garniera, wizja miasta Tomasa Baty miała odzwierciedlać postęp technologiczny, w tym przede wszystkim produkcję masową, a co za tym idzie – reformy społeczne. Bata opisywał je jako miasto ogród, wypełnione zielenią, słońcem, kwitnącymi rzemiosłem i interesami. Za implementację idei odpowiedzialni byli projektanci Baty, przede wszystkim Jan Kotera i Franciszek Lydie Gahura, jak również Vladimír Karfík i Miroslav Lorenc, planując miasta łączące ekonomię, przemysł i opiekę społeczną. Każde z nich składało się z fabryki, zabudowy mieszkaniowej i przestrzeni publicznych, powstałych według konkretnych wytycznych.

Nawiązujące do idei miasta ogrodu Ebeneza Howarda, „Bataville” zakładane były w sielankowym krajobrazie jako miasta kompletne, z bulwami i przestrzeniami publicznymi, otoczonymi pasami zieleni. Połączenia między nimi zapewniały najnowsze technologie – telefon, telegraf i prywatna kolej. Ogólne zasady, sformułowane zostały na podstawie zrealizowanego przez Batę w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych XX wieku w Czechach miasta Zlin – pierwszego na świecie miasta funkcjonalistycznego. Zasady te zebrano w zbiór wytycznych, precyzyjnie określających sposób kreowania przestrzeni zbudowanej nowopowstających zakładów „Bataville”. Specyficzny „pakiet kolonialny”, mający zapewnić powstanie wiernych kopii wzorca, składał się z planu miasta (il. 1) i budynków, wraz z maszynami produkcyjnymi i szalunkowymi niezbędnymi do budowy oraz nadzorem budowlanym. Ponadto „dołączano” kadrę instruktorów wraz z rodzinami oraz urzędników dyrekcji i programów socjalnych, mających zadbać o właściwe ukształtowanie struktury społeczno-pracowniczej<sup>9</sup>. Miasta ograniczono do około 30.000 mieszkańców. Satelickie kopie Zlina podzielone były na strefy – mieszkaniową (w tym podział na dzielnicę dla poślubionych pracowników i hoteli dla niepoślubionych), terenów zieleni miejskiej oraz produkcyjną. Planowano je w oparciu o promienisty lub siatkowy układ ulic i podrzędnych ścieżek pieszych prowadzących do centralnie zlokalizowanych placu miejskiego oraz fabryki. Okalające pasy zieleni dedykowano rekreacji. W ten sposób główny projektant przebudowy i rozbudowy Zlina po wielkim pożarze w 1921 r., František Lydie Gahura, uzyskał efekt „fabryki wśród ogrodów”.<sup>10</sup>

7. A. Cekota, Zlin, *The Place of Activity*, (Prague: Zlin, M. Knapp, 1936), s. 38.

8. A. Wołodźko, Zlin – prywatna..., op. cit.

9. Eric J. Jenkins, *Utopia, Inc.: Czech Culture and Bata Shoe Company Architecture and Garden Cities*, „Thresholds”, No. 18 (1999), s. 64.

10. A. Wołodźko, Zlin – prywatna..., op. cit.



2. Zlín (Czechy), wieżowiec nr. 21, tř. Tomáše Bati 21, proj. Vladimír Karfík, 1938 (fot. autorka, 2018)  
 2. Zlín (Czech Republic), skyscraper nr. 21, tř. Tomáše Bati 21, proj. Vladimír Karfík, 1938 (fot. author, 2018)

Zarówno w realizacji całych założeń miejskich, takich jak m.in. East Tilbury w Wielkiej Brytanii, Möhlin w Szwajcarii, czy Batanagar w Indiach, jak i układów funkcjonalnych poszczególnych domów dążono do transparentności. Ogrody były małe, pozbawione płotów, a rozkład okien taki, by robotnicy mieli możliwość obserwowania siebie nawzajem. Kuchnie stanowiły niewielkie wnęki salonów, tak, by mieszkańcy chętniej korzystali z zakładowej stołówki. Te, i wiele innych drobnych zabiegów, zapewniało zachowanie niewidocznej, lecz prawie całkowitej władzy nad życiem pracowników.

Nadrzędnym celem architektury Baty było zwiększenie wydajności pracy. Budowano zróżnicowane funkcjonalnie obiekty przy wykorzystaniu jednego z dwóch podstawowych systemów konstrukcyjnych - ramowego, wykorzystywanego jedynie do wznoszenia budynków publicznych i fabrycznych, lub ceglanych ścian nośnych stosowanego w budownictwie mieszkaniowym.

W 1924 r. w Zlinie, powstał projekt wzorcowy konstrukcji ramowej, tzw. „Baťovské etážovky”, budowane z wykorzystaniem żelbetowego szkieletu wypełnionego ceglanym murem lub oknami, w zależności od funkcji budynku i funkcji znajdującej się na kondygnacji wewnętrznej. Siatka konstrukcyjna oparta była na module 6,15 x 6,15 metrów (co odpowiadało wymiarom 20 x 20 stóp). Unifikacja wymiarów miała na celu ułatwienie implementacji wzorca również poza Europą. Początkowo słupy miały przekrój kwadratowy, który w 1939 r. zastąpiono kołowym. Cechą

charakterystyczną architektury Baty było wykorzystanie konstrukcji żelbetowej, a w szczególności słupów, również na elewacjach budynków<sup>11</sup>. Standaryzowane budynki fabryczne miały wymiary 3 x 13 modułów. Budowa pięciokondygnacyjnego budynku trwała około pięciu miesięcy. Tego rodzaju rozwiązanie konstrukcyjne zapewniało swobodę i elastyczność lokalizacji zróżnicowanego profilu produkcji we wnętrzu. Jego funkcjonalność i wszechstronne zastosowanie sprawiły, iż wzorzec był łatwy w adaptacji na inne funkcje, takie jak domy, szkoły, hotele, internaty, a nawet kościoły, dywersyfikując je wykończeniem fasady.

Zabudowa bliźniacza i jednorodzinna, w konstrukcji ceglanej, oparta była o jednakowe proporcje, wymiary i kształty. Początkowo domy kryto czterospadowymi dachami, jednak po 1927 r. zamieniono je na płaskie. Zróżnicowanie widoczne było jedynie w detalach, wnętrzach i wykończeniu zewnętrznym. Obiekty wyposażono w instalacje takie jak telefon, elektryczność, centralne ogrzewanie czy kuchenki gazowe.

Stylistyczna spójność założeń przestrzennych realizowanych przez Batę wpłynęła na wprowadzenie określenia „batowska/zlińska architektura” (il. 2), odnoszącego się bezpośrednio do charakterystycznych prostopadłościennych budynków wzniesionych w oparciu o żelbetowy szkielet wypełniony ceglami lub oknami o dużej powierzchni<sup>12</sup>.

11. Fabrika umenia, *Baťovské etážovky a využitie železobetónového skeletu*, <https://www.youtube.com/watch?v=nQsJA4EEZJU&t=71s>, (dostęp: 23.08.2021).

12. Zlín - od butów Baty do mekki funkcjonalizmu, [https://www.bryla.pl/bryla/56,85298,17924546,Zlin\\_od\\_butow\\_do\\_mekki\\_funkcjonalizmu.html](https://www.bryla.pl/bryla/56,85298,17924546,Zlin_od_butow_do_mekki_funkcjonalizmu.html), (dostęp: 19.08.2021).



3. East Tilbury (Essex, Anglia), Osiedle Bata Mews, East Tilbury, RM18 8FR, proj. LOM Architecture and Design, 2019 (źródło: Bata Mews Housing / LOM architecture and design, 04 Dec 2019, ArchDaily. <https://www.archdaily.com/929508/bata-mews-housing-lom-architecture-and-design>> ISSN 0719-8884, fot. Simon Kennedy, 2019)

3. East Tilbury (Essex, Anglia), Bata Mews Housing, East Tilbury, RM18 8FR, proj. LOM Architecture and Design, 2019 (source: Bata Mews Housing / LOM architecture and design, 04 Dec 2019, ArchDaily. <https://www.archdaily.com/929508/bata-mews-housing-lom-architecture-and-design>> ISSN 0719-8884, photo Simon Kennedy, 2019)

#### 4. Modernistyczna myśl Baty

Idee przestrzenne Baty były w dużym stopniu podobne do tych, głoszonych przez słynną szkołę architektoniczną Waltera Gropiusa – Bauhaus. Silna determinacja do tworzenia nowatorskiej przyszłości, oderwanej od historii i tradycji, w niekonwencjonalny sposób łączącej rzemiosło z przemysłem, charakteryzowała nurt architektury bauhausowskiej. W 1925 r. rozpoczęto w Dessau budowę ikony modernizmu – samych budynków szkoły. Zaprojektowane przez Gropiusa według autorskiej metody analitycznej zostały całkowicie podporządkowane funkcji. W zespole wydzielono trzy zasadnicze strefy funkcjonalne powiązane jedynie łącznikami. Główny obiekt wzniesiono w konstrukcji żelbetowej, co umożliwiło montaż szklanej fasady podzielonej siatką czarnych prętów. Założenie uzupełniono również o domy modułowe dla wykładowców i dyrektora, zbudowane z „kombinacji różnych dużych prefabrykowanych elementów”<sup>13</sup>. Celem projektu była standaryzacja i industrializacja procesu budowy, mając znaczący wpływ na estetykę zredukowanych brył. Budynki Bauhausu stanowią ucieleśnienie idei Gropiusa dotyczącej rzemiosła przyszłości, determinowanego równoważnie formą i technologią, mającego być swoistym medium dla działania eksperymentalnego, a więc produkcji przemysłowej.

Podobieństwo realizacji Gropiusa i Baty można dostrzec nie tylko we wznoszonych przez nich budynkach, lecz również w filozofii, którymi się kierowali. Obaj swoje wizje urzeczywistniali przy pomocy kształtowania przestrzeni zbudowanej. Zarówno architektura Bauhausu, jak i architektura Baty miała cechować się innowacyjnością w zakresie rozwiązań technolo-

gicznych, wykorzystaniem prefabrykacji i modułowości oraz przyspieszeniem procesu budowy. Celem było również stworzenie uniwersalnego budynku, skrajnie funkcjonalnego, z konstrukcją umożliwiającą dowolną aranżację wnętrza. Przestrzeń zbudowana miała kształtować człowieka – w przypadku Gropiusa miał to być człowiek twórczy, w przypadku Baty człowiek przemysłowy.

#### 5. Przedsięwzięcie na skalę światową

Tomas Bata wierzył, iż dwudziestowieczna firma odniesie sukces jedynie wtedy, gdy będzie planowana na skalę światową<sup>14</sup>. Obecność na rynku międzynarodowym miała przede wszystkim obniżyć koszty, ale też zapewnić zróżnicowanie rynkowe, a tym samym połączenie z lokalnymi materiałami i pracownikami. Strategię biznesową wraz z programem inwestycyjnym oparto na stworzeniu dużej międzynarodowej siatki sprzedaży. Pod koniec lat 20. XX w. zapoczątkowano budowę sieci Domów Usługowych, a więc dużych domów towarowych, z przeszkloną fasadą przepełnioną hasłami reklamowymi firmy. Ich charakterystyczna i zunifikowana architektura zapewniły promocję przedsiębiorstwa. Pierwszy z nich powstał w 1928 r. na Placu Waclawa w Pradze, a następne w Karlowych Warach przy ulicy Vřídelská 82, Brnie przy skrzyżowaniu ulic Koblížná 53 i Jánská 53, Szumperku przy ulicy Hlavní třída 3061, Kolínie przy ulicy Karlovo nám. 73, Mariańskich Łażniach przy ulicy Hlavní tř. 268/23, Mladej Boleslavie przy ulicy Železná 43 i wielu innych miastach, w tym na Słowacji, a także w Amsterdamie<sup>15</sup>.

Realizacja korporacyjnej strategii rozwoju w latach 1931-1939 zaowocowała powstaniem 25 kompleksów przemysłowo-mieszkaniowych firmy Bata w Europie, Ameryce Północnej i Południowej, Azji i Afryce, z ponad tysiącem punktów sprzedaży detalicznej. Wykorzystując geopolityczną sytuację międzywojnia, Bata wybierał lokalizacje zmagające się z kryzysem gospodarczym, zacofaniem lub reżimem kolonialnym, gdzie nowoczesna przemysłowa utopia była jedyną szansą rozwojową, a społeczność podatna na eksperymenty społeczne. Tworzył „miasta czarterowe”, działające jako państwa w państwie według ściśle określonych zasad<sup>16</sup>. Zapoczątkowana przez Tomas Batę, kontynuowana po jego śmierci przez przyrodniego brata Jana Antonina, intensywna ekspansja koncernu realizowana była poprzez budowę „Bataville” – kompleksów mieszkaniowo-produkcyjnych, które ze względu na strukturę funkcjonalną stawały się nie tylko strefami wytwarzania, lecz przede wszystkim rozbudowanymi satelickimi ośrodkami miejskimi. Wzorowane one były na urbanistycznym założeniu-matce, powstałym w Zlinie.

14. Eric J. Jenkins, *Utopia, ...*, op. cit., s. 63.

15. L. Horňáková, *Bata: export of architecture from Zlín to India*, <https://www.stavebni-forum.com/en/article/14039/bata-export-of-architecture-from-zlin-to-india/>, (dostęp: 19.08.2021).

16. V. Muñoz Sanz, *Between global turbulences and local manners. The multiple lives of the Bata Shoe Company satellite towns*, [w:] *20th Century New Towns. Archetypes and Uncertainties. Conference Proceedings*, Porto, 2014, s. 277-297.

13. P. Gossel, G. Leuthauser, *Architektura XX wieku*, Koln 2006, s. 187.

Rodzime satelity „Bataville” powstałe w Czechosłowacji to: Bat'ov-Otrokovice (1930), Bošany (1931), Třebíč-Borovina (1933), Nové Zámky (1935), Batizovce (dzisiaj Svit, 1934), Napajedla (1935), Baťovany (dzisiaj Partizánske, 1938), Liptovský sv. Mikuláš (1938), Zruč nad Sázavou (1938) i Sezimovo Ústí (1939).

Zespoły przemysłowo-mieszkaniowe typu „Bataville” powstały również w innych krajach europejskich. Były wśród nich: Borovo w Chorwacji (1931), Ottmuth w Niemczech (dziś Otmęt w Polsce) (1931), Möhlin w Szwajcarii (1932), Chelmek w Polsce (1932), Hellocourt i Vernon-Bataville we Francji (1932), East Tilbury w Anglii (1932), Best w Holandii (1933), Radom w Polsce (1939) i Martfü na Węgrzech (1941).

„Bataville” pojawiły się licznie także poza Europą, a były pośród nich: Konnagar-Hooghly w Indiach (1931), Bataganj-Digha w Indiach (1931), Bangalore (1931) w Indiach, Batanagar w Indiach (1934), Bagdad w Iraku (1934), Konagar w Syrii (obecnie Liban, 1934), Klang w Malezji (1935), Belcamp w USA (1936), Aleksandria-Mansurieh w Egipcie (1936), Singapur (1937), Batavia – Kalibata na Wyspie Java w Indonezji (1938), Batapur w Pakistanie (1938), Dhaka w Bangladesz, Gwelo (później Modrat) w Zimbabwe (dawnej Rodezji, 1939), Pinetown w RPA (1939), Nairobi-Limur w Kenii (1939), Chosica w Peru (1939), Sandak w Meksyku (1939), Batawa w Kanadzie (1939), Batatuba w Brazylii (1939), Lima w Peru (1939), Batafler Peñaflor-Santiago de Chile w Chile (1939), Lahore w Indiach (obecnie Pakistan, 1939), Casablanca w Maroku (1939), Kongo Belgijskie (1940), Quillacollo w Bolivii (1940), Dakar w Senegal (1940), Port-au-Prince na Haiti (1940), Hajfong w Wietnamie (1940), Martfü na Węgrzech (1941), Mariápolis w Brazylii (1941), Gautemala, Manila na Filipinach (1941), Batapur w Pakistanie (1942), Faridabad w Indiach (1952), Bataguassu w Brazylii (1953), Nova Andradina w Brazylii (1958), Mornington w Australii (1961), Dhamrai-Tongi w Bangladeszu (1962), Batayporã w Brazylii, Anaurilândia w Brazylii (1963), Maipú-Santiago w Chile (lata 60. XX w.).

Ekspansja rynkowa imperium obuwniczego Baty wpłynęła na powstanie zespołów produkcyjno-mieszkaniowych w ponad siedemdziesięciu krajach na pięciu kontynentach, niosąc ideologiczne, gospodarcze i technologiczne symbole przedsiębiorstwa. Miasta nazywane „Bataville” wzorowano na systemie funkcjonalno-przestrzennym wypracowanym w Zlinie, przeszczepiając struktury społeczno-gospodarcze niezależnie od charakterystyki lokalnych uwarunkowań. Działalność Baty w latach 30. XX w. została opisana przez Josefa Gočár'a: „Produkujecie projekty dla całego świata w ilościach hurtowych. Myślę, że nie powinno się mówić o architekturze, ale o projektowaniu przemysłowym”<sup>17</sup>. Dalekowzrocz-



4. Batawa (Kanada), fabryka butów Baty, ul. Plant 58, proj. BDP Quadrangle + Dubbeldam Architecture + Design, 2019 (źródło: Bata Shoe Factory / BDP Quadrangle + Dubbeldam Architecture + Design, 26 Nov 2020, ArchDaily, <https://www.archdaily.com/951999/bata-shoe-factory-quadrangle-architects-plus-dubbeldam-architecture-plus-design>, fot. Scott Norsworthy, 2019)

4. Batawa (Canada), Bata Shoe Factory, 58 Plant St, proj. BDP Quadrangle + Dubbeldam Architecture + Design, 2019 (source: Bata Shoe Factory / BDP Quadrangle + Dubbeldam Architecture + Design, 26 Nov 2020, ArchDaily, <https://www.archdaily.com/951999/bata-shoe-factory-quadrangle-architects-plus-dubbeldam-architecture-plus-design>, photo Scott Norsworthy, 2019)

ność i odwaga realizacji utopijnej wizji podboju świata zapewniła jednak Bacie przetrwanie okresu II wojny światowej oraz kontynuację działalności po procesie nacjonalizacji jego placówek w Europie.

## 6. Dziedzictwo Baty współcześnie - wybrane przykłady

Fabryki Baty zakładano często w miejscowościach gdzie były one jedynymi miejscami pracy. Zwłaszcza dotyczyło to lokalizacji „egzotycznych”, położonych poza kontynentem europejskim. Zwykle też stanowiły dla swych mieszkańców, jedyną szansą na poprawę warunków życia, a niekiedy wręcz jedyną szansę na przetrwanie. Przeszczepiany wraz z inwestycją fabryczną wzorec urbanistyczny Zlina funkcjonował zadawalająco przez kilka dekad i dopiero w okresie późniejszym ulegał niekiedy istotnym przemianom.

**Batanagar w Indiach (obecnie jedno z większych suburbiów Kalkuty).** Batanagar stanowił pierwszą kolonię Baty w Indiach i podobnie jak wszystkie inwestycje batowskie, zaprojektowano go jako samodzielną jednostkę, zapewniającą mieszkańcom wysoką jakość życia. Realizowany był od 1934 r. jako miasto satelitarne Kalkuty, wpływając na całkowitą zmianę naturalnego krajobrazu w tym rejonie, poprzez wprowadzenie dużych obszarów komponowanej zieleni. Współczesny proces przemian tego założenia rozpoczął się w 2005 r., po zawiązaniu spółki z Calcutta Metropolitan Group. Teren włączono w charakterystyczny dla urbanistyki azjatyckiej, zintegrowany megaprojekt budowy nowego miasta Calcutta Riverside. W jego planie wykorzystano istniejącą siatkę ulic Batanagaru oraz poprowadzoną wzdłuż nich infrastrukturę techniczną. Projekt Riverside uwzględ-

17. L. Horňáková, *Batá: export of architecture from Zlín to India*, <https://www.stavebni-forum.com/en/article/14039/bata-export-of-architecture-from-zlin-to-india/>, (dostęp: 19.08.2021).



5. Krapkowice (Polska), budynek fabryczny, ul. Jana Kilińskiego 1, początek budowy 1931 r. (fot. autorka, 2019)  
 5. Krapkowice (Poland), manufacture building, 1 Jana Kilińskiego St, beginning of the construction 1931 (photo. author, 2019)

niał zachowanie założonego w latach 30. kompleksu terenów zielonych, ochronę zbiorników wodnych i niektórych okazów drzew. Większość elementów środowiska zbudowanego jest jednak burzona, a jej miejsce zajmują współcześnie zaprojektowane wieżowce mieszkalne.

**Limur (dzisiejszy Limuru) w Kenii.** Założony w końcu lat trzydziestych zespół przemysłowo-mieszkalny w Limur jest obecnie mocno przekształcony funkcjonalnie i częściowo wypełniony slumsami. Trzeba przy tym wspomnieć, że Limur stanowił od początku pewien wyjątek w procesie „batoryzacji”, gdyż powstała w północnej części miasta założenie nie stanowiło miniaturowej Zlina, lecz korzystając z jego układu wprowadzało charakterystyczną zabudowę lokalną. Sama fabryka Baty w Limur – podobnie jak znaczna część fabryk założonych przez Batę w innych miastach Afryki – kontynuuje swoją działalność w niezmięnionej formie przestrzennej, stanowiąc jeden z ważnych czynników rozwoju gospodarczego.

**Batataba (obecnie dzielnica Piracaiá) i Bataguassu w Brazylii.** W odróżnieniu od innych założeń typu „Bataville”, miasta satelickie powstające od lat trzydziestych do lat sześćdziesiątych w Brazylii dostosowywano do lokalnych warunków środowisko-geograficznych, tworząc nowy rodzaj ośrodków – miasta rolniczo-przemysłowe. Nie miały one być jedynie ośrodkami produkującymi obuwie, lecz również surowce potrzebne do jego produkcji, skóry. Początkowo powstać miało dziesięć takich miast, jednak zre-

alizowano jedynie sześć, lokalizując wszystkie wzdłuż drugiej co do wielkości rzeki Brazylii, Parany. Do dziś stanowią one główny rdzeń niewielkich istniejących współcześnie ośrodków osadniczych.

**Batadorp (dzielnica miasta Best) w Holandii.** Fabryka założona w 1934 r. na północny zachód od Eindhoven, w mieście Best była miejscem produkcji przede wszystkim obuwia gumowego, opon, pudeł kartonowych i past do butów. Produkowano tu również skarpetki i pończochy, a po II wojnie światowej otwarto także centrum szkoleniowe firmy. W latach 70. budynki mieszkalne zostały sprzedane dotychczasowym najemcom, a część gruntów gminie. Budynki fabryczne obecnie znajdują się na liście zabytków, jednak produkcja jest nadal kontynuowana, choć w ograniczonym zakresie.

**Bataville we Francji.** Powstały w latach 1932-1935 na wykupionym terenie w pobliżu wsi Hellocourt kompleks przemysłowo-obuwniczy wykorzystał istniejące tu budynki farmy, które zostały przekształcone w hale fabryczne. Lokalizację wybrano ze względu na bliskość linii kolejowej oraz kanału Marna-Ren. Działającą nieprzerwanie od lat trzydziestych fabrykę Baty zamknięto w 2001 r., co wywołało szereg protestów. Po 13 latach istniejący przy Avenue Tomas Bata kompleks przemysłowo-urbanistyczny objęto ochroną, wpisując budynek stołówki i fabryki na listę zabytków, a miasto uznano za chronione dziedzictwo XX wieku<sup>18</sup>.

18. M. Pribulová, *Batovany neboli jediné, Baťa postavil mestá aj vo Francúzsku či Poľsku*, <https://www.batovany.sk/batovany-neboli-jedine-bata-postavil-mesta-aj-vo-francuzsku-ci-polsku/>, (dostęp: 23.08.2021).



6. Krapkowice (Polska), budynek fabryczny, ul. Jana Kilińskiego 1, początek budowy 1931 r. (fot. autorka, 2019)  
 6. Krapkowice (Poland), manufacture building, 1 Jana Kilińskiego St, beginning of the construction 1931 (photo. author, 2019)

### East Tilbury w hrabstwie Essex w Anglii.

Założone w 1932 r. przez Batę miasto East Tilbury, było jednym z najważniejszych wśród europejskich miast satelickich „Bataville”. Architekci František Lydie Gahura i Vladimír Karfík stworzyli tu wierną kopię Zlina, a całe założenie jest jedną z najwcześniejszych miast modernistycznych w Anglii i od 1993 r. objęte jest ochroną konserwatorską. Produkcję zamknięto w marcu 2005 r. i od tego czasu założenie jest stopniowo rewaloryzowane. W kwietniu 2002 r. z inicjatywy Sheili Plampton, pierwszego dziecka urodzonego w East Tilbury, otwarto w budynku biblioteki Bata Reminiscence and Resource Centre, którego zbiory obejmują wspomnienia i pamiątki historyczne osób będących częścią batowskiej społeczności<sup>19</sup>. W czerwcu 2011 r. opracowano ponadto aplikację Thurrock Mobile Explorer, będącą interaktywnym szlakiem turystycznym po terenie fabryki. Proces odnowy objął również niszczący dotąd zespół zabudowy mieszkaniowej fabryki. Został on wykupiony przez dewelopera, który zrealizował w latach 2019-2021 projekt odbudowy osiedla, uwzględniający jego historyczny kontekst i dziedzictwo (il. 3). Prostolinijne, sześciennie formy kształtują system połączonych domów wolnostojących, 2-, 3- i 4 pokojowych. Wykończenie z białego tynku i kontrastowej czerwonej cegły nawiązuje do architektury Baty, a wprowadzenie ciemnoszarych wykończeń

19. *Bata Factory And Estate*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/bata-factory-and-estate>, (dostęp: 24.08.2021).

stolarki nawiązuje do dziedzictwa przemysłowego<sup>20</sup>. Standaryzacja i prostota formy zabudowy kontynuuje idee Bauhausu.

**Třebíč-Borovina w Czechach.** Rewitalizacja założonego przez Batę w 1933 r. kompleksu Třebíč-Borovina rozpoczęła się w 2006 r., po zamknięciu zakładów BOPO (nazwa fabryki została zmieniona po Aksamitnej Rewolucji z *Závody Gustav Klimenta* na *Obuvnický průmysl Svit, as BOPO, odštěpný závod Třebíč*) działających w budynkach przy ulicy Tomáše Bati będących pozostałością po zakładach Baty. W przygotowaniu programu wzięły udział cztery biura, na zaproszenie nowego właściciela terenu – spółki TTS. Zaprojektowany tu wielofunkcyjny kompleks SOHO Třebíč wykorzystywał strukturę i architekturę założenia Baty<sup>21</sup>. Zachowano niewielką część produkcyjną oraz przewidziano przede wszystkim funkcje mieszkaniowe, park, domy towarowe i muzeum obuwia. Jednak w 2011 r., ze względu na konsekwencje kryzysu gospodarczego, zakres inwestycji uległ zmniejszeniu i podjęto decyzję o zmianie nazwy na Borovina, odwołując się bezpośrednio do historycznych korzeni. W budynkach fabrycznych, początkowo

20. *New generation homes for the historic Bata Factory site*, <https://lom-architecture.com/featured/new-generation-homes-for-the-historic-bata-factory-site>, (dostęp: 24.08.2021).

21. V. Munoz Sanz, *Beyond the company: intended and unintended legacies of modern industrial urban planning and design – the case of the Bata Shoe Company satellite towns (1929-2015)*, [w:] *International Planning History Society Proceedings*, C. Hein (ed.), 17th IPHS Conference, History-Urbanism-Resilience, TU Delft 17-21, July 2016, V.03, s.029, TU Delft Open, 2016.



przeznaczonych na funkcje mieszkaniowe, zmniejszony został procentowy udział apartamentów na rzecz przestrzeni produkcyjnych, biurowych i centrum nauki Alternátor. Flagowe obiekty fabryczne obecnie są remontowane i przekształcane w budynki mieszkalne. Ich modernistyczna struktura oraz konstrukcja umożliwiają bezpośrednią transformację funkcji, przy jednoczesnym zachowaniu industrialnego charakteru.

**Batawa w Kanadzie.** W pierwotnych założeniach z 1939 r. miała się tu mieścić główna siedziba koncernu, po Zlinie i Londynie, Batawie nigdy nie udało się osiągnąć w pełni planowanego sukcesu. Szereg niekorzystnych decyzji i sytuacja na rynku światowym sprawiły, iż zbudowana w 1939 r. fabryka została zamknięta w marcu 2000 r., Trwałym śladem jej historii pozostała jednak stworzona tu zróżnicowana narodowościowo, lecz silną społeczność. Stała się ona fundamentem przekształceń, rozpoczętych w 2005 r., kiedy Sonja Bata, żona Tomasa Baty Juniora, wykupiła teren od kanadyjskiej spółki i utworzyła Batawa Development Corporation (BDC). Proces przemian miał bazować na pierwotnych wartościach i ideach Baty, dla którego zawsze istotny był wymiar społeczny oraz zrównoważony rozwój inwestycji. Idee znalazła swoje odzwierciedlenie we współczesnych rozwiązaniach – w systemie LEED-ND, wykorzystującym założenia Nowego Urbanizmu i Inteligentego Rozwoju Do Tworzenia Zrównoważonego Rozwoju Lokalnych Społeczności. Zgodnie z proponowanymi przez ten system wytycznymi w drodze konsultacji społecznych w 2007 r. przedstawiono projekt przemian, w wyniku czego powstał Specjalny Obszar Polityki Batawy. Ze względu na światowy kryzys gospodarczy oraz niedobór inwestorów realizację rozpoczęto od działań oddolnych, takich jak reaktywacja istniejącego w ramach założenia stoku narciarskiego czy inicjatyw zorientowanych na aktywności rodzinne. Najważniejszym działaniem na rzecz Batawy podjętym przez BDC i Sonję Bata, było odrestaurowanie w 2019 r. budynku fabrycznego koncernu, stojącego przy ulicy 58 Plant St. Przekształcono go w wielofunkcyjny obiekt o niewielkim wpływie na środowisko i wysokiej jakości społecznej, składający się z usług handlowych, centrum wspólnotowego i mieszkań (il. 4). W modernistycznej fabryce na trzech ostatnich kondygnacjach, zaprojektowanych zostało 47 mieszkań na wynajem, a poniżej przestrzeń społeczno-wystawiennicza, żłobek, inkubatory edukacyjne, wielofunkcyjne sale spotkań lub wykładów, kawiarnia i sklep. Udostępniono również taras na dachu. Wykorzystanie w 80 procentach oryginalnej konstrukcji szkieletowo-betonowej i dużych rozpiętości umożliwiło bardzo funkcjonalną aranżację dwupoziomowych mieszkań, a surowy charakter przemysłowej architektury łagodzony jest przez drewniane okładziny, wprowadzające „kanadyjski” klimat do wnętrza i tworzące harmonijne połączenie z otoczeniem.

**Bata w Polsce.** W 1929 r. powstała Polska Spółka Obuwia Bata S.A. w Krakowie z zakładami produkcyjnymi w Chełmku i Radomiu. Pierwszy z nich, w związku z wybuchem wojny, nie doczekał się całko-

witej realizacji, wybudowano jedynie 1% planowanego założenia<sup>22</sup>. Obecnie jedyną pozostałością jest zespół charakterystycznej modernistycznej zabudowy mieszkaniowej pomiędzy ulicami Jana Kilińskiego i Księdza Franciszka Duszy, należącej do prywatnych właścicieli. Natomiast linie produkcyjne w Radomiu zostały zaadaptowane na potrzeby Radomskiego Zakładu Przemysłu Skórzanego „Radokór”, który w 1999 roku ogłosił upadłość i którego budynki zlikwidowano.

Na terenie współczesnej Polski funkcjonowała również filia Niemieckich Zakładów Obuwniczych Bata S.A. w Otmęcie, obecnie Krapkowicach. Zabudowania zakładu wiernie odwzorowywały założenie w Zlinie, nawiązując do niego stylistycznie i funkcjonalnie (il. 5, 6). Działająca od 1931 r. fabryka stanowiła centrum i została zlokalizowana nad spławną rzeką, a część mieszkaniową oddzielono od strefy produkcji torami kolejowymi<sup>23</sup>. Zamknięty w 1999 r. zakład stopniowo niszczeje, podczas gdy osiedle robotnicze zostało wcielone do Krapkowic.

## 7. Podsumowanie

Światowe dziedzictwo Tomasa Baty widoczne jest nie tylko w globalnym centrum koncernu, Zlinie. Poprzez intensywną ekspansję międzynarodową, ściśle dostosowaną do wyznaczonego wzorca, Tomasz Bata stał się ogólnoswiatowym medium modernistycznej architektury. Zachowując charakterystyczną stylistykę, rygorystycznie przeszczepiał myśl i sposób kreacji przestrzeni na dziewiczy grunt. Fenomen batyzacji świata może być więc postrzegany nie tylko przez pryzmat ekonomiczny, lecz również społeczny i architektoniczny.

Umysł otwarty na wszelki przejaw nowoczesności, przekształcanie wad w zalety, nieustająca praca nad sobą, konstruktywne czerpanie inspiracji od innych, odwaga i uczciwość umożliwiły Bacie realizację utopijnego planu batyzacji globu. Jego filozofia, program społeczny i dostosowany do niego perfekcyjny system produkcji i życia stały się niezachwianym fundamentem warunkującym skuteczny rozwój funkcjonalno-przestrzenny przedsiębiorstwa. Naśladowcze powielenie dopracowanego wzorca zapewniło prawidłowe działanie miast-satelitów niezależnie od ich lokalizacji.

Zunifikowany system budowy i prefabrykacja również przyczyniły się do sukcesu modernizmu Baty. Prostota wykonania wpłynęła na tempo ekspansji, a zdeterminowana na funkcję architektura zapewniła możliwość dowolnej organizacji wnętrza. Charakterystyczne „Baťovské etážovky” stanowią silną ikonę modernizmu, nawiązując sposobem konstrukcji przestrzeni do jego założeń, jednocześnie wprowadzając unikatowe wykończenia.

Pomimo totalnego charakteru powstałych „batowskich pieczętek” ich funkcjonalne ukształtowanie

22. A. Syska, *Chełmek - mały Zlin*, [w:] *Modernizm w Europie, modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Maria J. Sołtysik, Robert Hirsch (red.), Gdynia 2014, s. 52.

23. *Ibidem*, s. 52.

umożliwia adaptację do zmiennych warunków społeczno-gospodarczych. Można wyróżnić cztery dominujące kierunki zachowania i współczesnych przekształceń założeń Baty: (1) kontynuacja działalności produkcyjnej (np. Batadorp); (2) założenie jako rdzeń rozwijającego się miasta (np. Batagaussu);

(3) ochrona dziedzictwa przemysłowego (np. Bata-ville); (4) przekształcenie i ponowne wykorzystanie na realizację innych niż produkcyjne funkcji (np. Bata-tawa). Światowe dziedzictwo modernizmu Baty jest więc nie tylko pozostałością przeszłości, lecz również może stanowić współczesny trzon rozwojowy. ■

---

#### Bibliografia

- *Bata Factory And Estate*, <https://www.erih.net/i-want-to-go-there/site/bata-factory-and-estate>, (dostęp: 24.08.2021)
- *Baťovské etážovky a využitie železobetónového skeletu, Fabrika umenia*, <https://www.youtube.com/watch?v=nQsJA4EEZjU&t=71s>, (dostęp: 23.08.2021)
- A. Cekota, *Zlín, The Place of Activity*, Prague: Zlín, M. Knapp 1936, s. 38
- P. Gossel, G. Leuthauser, *Architektura XX wieku*, Koln 2006
- L. Horňáková, *Baťa: export of architecture from Zlín to India*, <https://www.stavebni-forum.com/en/article/14039/bata-export-of-architecture-from-zlin-to-india/>, (dostęp: 19.08.2021)
- E. J. Jenkins, *Utopia, Inc.: Czech Culture and Bata Shoe Company Architecture and Garden Cities*, „Thresholds”, No. 18 (1999), str. 64
- M. Mosakowski, *Bata, kapitalista oświecony*, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/bata-kapitalista-oswiecony/> (dostęp: 20.06.2021)
- V. Munoz Sanz, *Between global turbulences and local manners. The multiple lives of the Bata Shoe Company satellite towns*, [w:] *20th Century New Towns. Archetypes and Uncertainties. Conference Proceedings*, Porto 2014, str. 277-297
- V. Munoz Sanz, *Beyond the company: intended and unintended legacies of modern industrial urban planning and design – the case of the Bata Shoe Company satellite towns (1929-2015)*, [w:] *International Planning History Society Proceedings, C. Hein (ed.), 17th IPHS Conference, History-Urbanism-Resilience*, TU Delft 17-21 July 2016, V.03, p. 029, TU Delft Open, 2016
- *New generation homes for the historic Bata Factory site*, <https://lom-architecture.com/featured/new-generation-homes-for-the-historic-bata-factory-site>, (dostęp: 24.08.2021)
- M. Pribulová, *Baťovany neboli jediné, Baťa postavil mestá aj vo Francúzsku či Poľsku*, <https://www.batovany.sk/batovany-neboli-jedine-bata-postavil-mesta-aj-vo-francuzsku-ci-polsku/>, (dostęp: 23.08.2021)
- *Słownik języka polskiego PWN: „Dziedzictwo”*, <https://sjp.pwn.pl/sjp/dziedzictwo;2455643.html>, (dostęp: 20.08.2021)
- R. Soukalová, M. Göttlichová, *The Historical Heritage of Tomas Bata as an Incitement for Application of Creativity in Marketing*, „Procedia - Social and Behavioral Sciences”, 2015, nr 175, s. 342-349
- A. Syska, *Chelmek - mały Zlín*, [w:] *Modernizm w Europie, modernizm w Gdyni. Architektura XX wieku do lat sześćdziesiątych i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, M. J. Sołtyś, R. Hirsch (red.), Gdynia, 2014
- M. Szczygieł, *Gottland*, Wołowiec 2016
- A. Wołodźko, *Zlín – prywatna rewolucja Tomasza Baty*, [https://web.archive.org/web/20160305003834/http://intertekst.pl/212\\_artykul.html](https://web.archive.org/web/20160305003834/http://intertekst.pl/212_artykul.html), (dostęp: 20.08.2021)
- *Zlín – od butów Baty do mekki funkcjonalizmu*, [https://www.bryla.pl/bryla/56,85298,17924546,Zlin\\_\\_\\_od\\_butow\\_do\\_mekki\\_funkcjonalizmu.html](https://www.bryla.pl/bryla/56,85298,17924546,Zlin___od_butow_do_mekki_funkcjonalizmu.html), (dostęp: 19.08.2021)



**Magdalena Opania**, mgr. inż. arch. Absolwentka Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej. Wciąż poszukująca wiedzy i nowych doświadczeń, studiowała na VIA University College, odbyła staż w Grazu. Interesuje ją psychologiczny aspekt architektury oraz jej wpływ na życie codzienne, jak również proces oddawania miasta jego mieszkańcom i ich potrzeby względem niego. Kontakt: magda.opania@gmail.com; issuu: <https://issuu.com/magdalenaopania>